

METAFOROS, KURIOMIS GYVI ESAM

Arba kaip kalbama apie grėsmes kalbai

Giedrius Tamaševičius

Viešojoje erdvėje jau daugiau nei du dešimtmečius gyvuoja tradicija apie lietuvių kalbą prabilti su apgailestavimu dėl kalbos kultūros nuopuolio, dėl „realių“ grėsmių jai virsti puskalbe ar net išnykti. Tokia diagnoze abejojančiųjų ar net jai prieštaraujančiųjų balsams nutildyti kalbos puoselėtojai ir gynėjai pasitelkia įvairių retorinių priemonių, dažniausiai – laiko patikrintų metaforų apie kalbą. Poleminiuose tekstuose jos praverčia kaip papildomų įrodymų nereikalaujantis argumentas¹. Jos taip yra priimamos dėl to, kad dažniausiai remiasi beveik prigimtinėmis laikomomis tiesomis, *locus communis*. Šiame straipsnyje apžvelgdami kai kuriuos diskurso apie lietuvių kalbą raidą nuo sovietmečio iki mūsų dienų aspektus², įvardysime minėtas retorinės argumentacijos prielaidas ir aptarsime retorikos šablonų apie kalbą sąsajas su dabartine lietuvių kalbos ideologija³.

TAUTA IR KALBA

Johanno G. Herderio laikus siekiantis bendro tautos ir kalbos likimo postulatą paprastai verčia suklusti kiekvieną į patriotinius dalykus jautriau reaguojantį klausytoją ar skaitytoją. Išgirdęs, kad visas kalbos norminimo darbas, jos institucinė priežiūra iš esmės yra žūtubūtinė kova dėl tautos išlikimo, adresatas paprastai sulaukia ir pamokomų pavyzdžių iš istorijos. Šiam reikalui bene dažniausiai pasitelkiamas dar sovietmečiu įtvirtintas „kanoninis“ tautos ir kalbos nuopuolio atvejis – „pragaištingi“ christianizacijos ir unijos su Lenkija padariniai, itin išryškėję XVIII a.:

GIEDRIUS TAMAŠEVIČIUS (g. 1974) – sociolingvistas, vertėjas, Vytauto Didžiojo universiteto ir Lietuvių kalbos instituto doktorantas. Straipsnis parengtas pranešimo „Apie bendrinės kalbos ir lietuviškumo lydinio atsparumą (lingvistų nostalgijos fenomenas)“, skaityto Lietuvos socialinių mokslų forume (Molėtų astronomijos observatorija, 2011-05-20–22), pagrindu. Tyrimas atliktas vykdant Lietuvos mokslo tarybos remiamą projektą „Lietuvių kalba: idealai, ideologijos ir tapatybės lūžiai“ (2010–2013 m., Lietuvių kalbos institutas, projekto vadovė Loreta Vaicekauskienė).

Katalikų dvasininkija, drauge su pasidavusia Lenkijos bajorijos įtakai Lietuvos bajorija, rūpinosi nutautinti Lietuvos liaudį, uždėti jai dar ir tautinės priespaudos jungą. Ji tikėjosi, kad lietuvių darbo žmonės, užmiršę savo kalbą ir papročius, bus dar ištikimesni ponų vergai. [...] Atsiradus lietuviškai rašyti, dvasininkija stengėsi ir spaudos žodį panaudoti savo tikslams: religiniams prietarams skleisti – iš vienos pusės, ir darkyti, lenkinti lietuvių kalbą – iš kitos pusės. [...] Tų tikibinio turinio knygų klasinę paskirtį geriausiai parodo [...] kunigo Olševskio „Broma atverta ing viečnastį“. Šios knygos, parašytos bjauriausiai sudarkyta lietuvių kalba, kiekviename puslapyje pilna gašdinimų mirtimi, velniais ir pragaru...⁴

Šioje ištraukoje iš 1951 m. pasirodžiusio straipsnio, iškalbingai pavadinto „Klerikalizmas – lietuvių tautos priešas“, mūsų temai svarbios dvi vertybinės prielaidos:

- kai dėl svetimųjų įtakos yra darkoma kalba, kyla nutautėjimo grėsmė;
- knyga *Broma atverta ing viečnastį* yra ryškiausias kalbos nuosmukio ir svetimųjų siekio nutautinti lietuvius simbolis.

Tarybų Lietuvoje, deklaravusioje idealias sąlygas nacionalinės kalbos ir kultūros puoselėjimui (ansamblis „Lietuva“, dainų šventės, poezijos festivaliai), vaizdiniai apie „nuopuolio“ amžius būdavo pasitelkiami kontrastui su šviesia dabartimi paryškinti. Tačiau kal-

¹ Plg. Neil Bermel, *Linguistic Authority, Language Ideology and Metaphor: The Czech Orthography Wars*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2006, p. 262.

² Rengiant straipsnį citatos pirmiausia buvo renkamos iš pastarųjų trijų dešimtmečių tekstų apie kalbą ir kalbininkus, pasirodžiusių periodiniuose kalbos praktikos ir mokslo leidiniuose, kultūrinėje spaudoje, internetinėse įvairių dabartinių periodinių leidinių svetainėse.

³ Apie lietuvių kalbos standartizavimo ideologijas žr. Loreta Vaicekauskienė, „Lietuvių kalbos norminimo šimtmetis: Daug ideologijų ir šiek tiek vartosenos“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2010, Nr. 5–6, p. 165–172.

⁴ „Klerikalizmas – lietuvių tautos priešas“, in: *Lietuvių literatūra kojoje prieš klerikalizmą*: Literatūrinis rinkinys, redagavo Kostas Korsakas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, Lietuvos TSR Mokslių akademija, Lietuvių literatūros institutas, 1951, p. 6.

bos ir tautos ryšį žymiausi ano meto lituanistai, nors ir verčiami prisidengti komunistinėmis klišėmis, pasitelkdavo ir ragindami stoti į „kovą už aukštą kalbos kultūrą“:

Kartu su lietuvių literatūrinės kalbos funkcijų plėtimu didėja ir jos vartotojų atsakomybė už jos grynumą, taisyklingumą, grožį ir raiškumą. Kovodami už aukštą kalbos kultūrą, kovojame už galingą kultūros ugdymo priemonę, už veiksmingą komunizmo kūrimo įrankį, o kartu ir už pačią nacionalinę kultūrą, nes kalba juk yra svarbi nacionalinės kultūros sudedamoji dalis.⁵

Galima sakyti, kad šiame 1965 m. paskelbtame straipsnyje „Dėl kalbos kultūros sąvokos“ jo autorius Kazys Ulvydas – vienas iš autoritetingiausių tarybinio laikotarpio lietuvių kalbininkų – suformulavo ko gero esminę to meto bendrinės lietuvių kalbos ideologijos formulę:

kova už kalbos kultūrą = kova už komunizmo kūrimo įrankį = kova už nacionalinę kultūrą.

Tarybiniu laikotarpiu tiek „komunistinė“, tiek „tautinė“ šios „formulės“ dalis atitiko didįjį tikslą – sukurti komunistinę visuomenę, tarsi substratą pasitelkus konkrečias tautas. Pasižiūrėkime, kaip „tautinį“ kalbos kultūros argumentą 1967 m. *Kultūros baruose* paskelbtame straipsnyje „Filologijos mokslo pasaulyje“ suformulavo dar vienas žymus lituanistas, ilgametis Lietuvių kalbos ir literatūros instituto vadovas akademikas Kostas Korsakas:

Branginti senosios lietuvių kalbos grynumą ir taisyklingumą, suprasti jos reikšmę kalbos mokslui, suvokti tai, kad lietuvių kalba yra didžiulė lietuvių tautos vertybė [...] – tai pagrindinė kiekvieno sąmoningo lietuvio, juo labiau inteligento, pareiga.⁶

Ši citata ausies nerėžia ir pripratusiems prie šių dienų retorikos apie gimtąją kalbą. Ko gero, nenustebtume ir išgirdę kaltinimą, kad kiekvienas, kuris nebrangina kalbos grynumo ir taisyklingumo, yra „prastas“ lietuvis. Panašų kaltinimą, tik jau „komunistine“ tematika *Kalbos kultūros pagrinduose* 1980 m. – pirmajame kalbos kultūros vadovėlyje aukštosioms mokykloms – suformulavo Aldonas Pupkis, iki šiol, ko gero, didžiausias šios kalbos mokslo srities autoritetas, sulaukęs net „kalbos popiežiaus“ epiteto⁷:

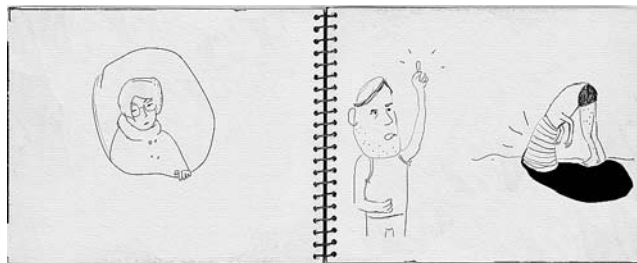
⁵ Kazys Ulvydas, „Dėl kalbos kultūros sąvokos“, in: *Kalbos kultūra*, 1965, Nr. 9, p. 7–8.

⁶ Kostas Korsakas, „Filologijos mokslo pasaulyje“, in: *Kultūros barai*, 1967, Nr. 4, p. ??.

⁷ Teodoras Četrauskas, „Šalis, kurioje būna pavasaris“, in: http://www.culture.lt/satenai/?leid_id=669&kas=straipsnis&st_id=2104, (2003-09-20).

Būti abejingiems kalbos kultūrai reikštų būti abejingiems komunistiniams mūsų visuomenės idealams.⁸

Iš pirmo žvilgsnio tokia išvada būtų vertintina kaip „duoklė“ sistemai. Tačiau, kita vertus, tai yra ir tam tikras bendrinės kalbos statuso įtvirtinimas, turint omenyje tai, kad abejingumas kalbos kultūrai prilyginamas kone didžiausiam, išdavystei prilygstančiam nusikaltimui ir kad apie tai skelbiama valdžios aprobuotame vadovėlyje. Totalitarinių valstybių „idealams“, ko gero, ne mažiau artimas yra ir anuomet įprastas „rūpinimasis“ ir privачios žmonių erdvės reikalais („jai [tarybinei liaudžiai] rūpi visame viešajame ir privačiame gyve-

Aušra Kiudulaitė. Dienoraščiai. 2011. Popierius, markeris

nime vartojamos kalbos kultūros lygis⁹) ir uniformizmo reikalavimas (pvz., „kad visi vienodai tartų ir kirčiuotų“). Ulvydas „komunizmą kuriančios“ visuomenės prievolę paklusti kalbos normoms pabrėžė dar 1962 m. *Kalbos kultūroje* paskelbtame straipsnyje „Daugiau dėmesio literatūrinei šnekamajai kalbai“:

Pati sąmoninga, apsišvietusi tarybinė visuomenė yra toji milžiniška jėga, kuri gali pakelti savo šnekamosios kalbos kultūrą į neregėtą. Nors idealo čia gal niekuomet ir nepasieksime, bet joku būdu negalime atsakyti jo siekę. Taisyklingas tarimas ir kirčiavimas, norminių žodžių, formų ir konstrukcijų vartojimas yra privalomas ne tik aktoriams, mokytojams, radijo pranešėjams, paskaitininkams, studentams bei moksleiviams, bet ir visai lietuviškai kalbančiai visuomenei.¹⁰

Esminis šioje citatoje yra dar vienas, iki šiol nuolat kartojamas lietuvių kalbos ideologijos *locus communis* teiginys:

bendrinė kalba yra idealas, kurio „gal ir niekad nepasieksime“, tačiau privalome nuolat prie jo artėti.

⁸ Aldonas Pupkis, *Kalbos kultūros pagrindai*, Vilnius: Mokslas, 1980, p. 83–84.

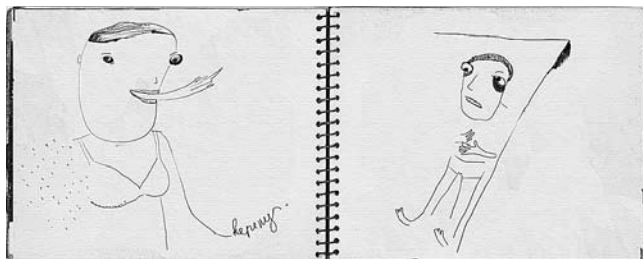
⁹ Kazys Ulvydas, „Dėl kalbos kultūros sąvokos“, in: *Kalbos kultūra*, 1965, Nr. 9, p. 3.

¹⁰ Kazys Ulvydas, „Daugiau dėmesio literatūrinei šnekamajai kalbai“, in: *Kalbos kultūra*, 1962, Nr. 2, p. 10.

Apibendrinami sovietinį laikotarpį galime teigti, kad kaip pagrindiniai bendrinės lietuvių kalbos ideologijos atramos taškai, greta ką tik minėtos bendrinės kalbos idealo siekiamybės, išitvirtino ir šie teiginiai:

- istorinius kalbos nuopuolius lemia svetimų jėgų (kalbų) įtakos;
- kalbos kultūra ir tautos kultūra yra neatsiejamos;
- ištikimybė tautai (komunistinei visuomenei), jos idealams išreiškiama paklūstant kalbos normoms.

Nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje lietuvių kalba jau turėjo valstybinės kalbos statusą. Šiuo laikotarpiu į retorinę apyvartą sugrįžo ir joje išitvirtino

Aušra Kiudulaitė. Dienoraščiai. 2011. Popierius, markeris

nuosmukio ir išsigimimo temas (atvirai įvardijama ir pagrindinė okupantų sukeltos degradacijos priežastis – rusų kalba). Ne vienas programinis straipsnis šia tema pasirodė 1990-aisiais, paskelbtais Gimtosios kalbos metais. Štai kaip sovietmečio padarinius lietuvių kalbai Lietuvos kultūros kongreso *Memorandumo medžiagoje* apibendrino vienas žymiausių lietuvių onomastikos tyrėjų Aleksandras Vanagas:

lietuvių kalba atsidūrė ant išsigimimo slenksčio. Išklibo jos gramatinė sandara, nuskurdo žodynas, nebevaldoma blogėjo tartis. Sparčiai plito stichinė dvikalbystė, radosi vis daugiau žmonių, tarp jų baigusiu aukštuosius mokslus, kalbančių ne gryna, taisyklinga lietuvių kalba, o kalbų mišiniu.¹¹

Šie argumentai skamba kaip išpėjimas, kad su kalba skubiai reikia kažką daryti, ypač dėl kalbos vartotojų abejingumo, dėl kurio kyla grėsmė tiek kalbos, tiek ir tautos ateičiai:

Lietuvos šviesuomenei tapo aišku, kad tuoj pat nesustabdžius šios viską naikinančios erozijos, kalbos vidinio dūlėjimo, lietuvių kalbos, drauge ir lietuvių tautos, likimas gali būti nulemtas.¹²

¹¹ Aleksandras Vanagas, „Lietuvių kalbos būklė tarybiniais metais“, in: *Lietuvos kultūros būklė: Memorandumo medžiaga*, redakcinė kolegija Osvaldas Balakauskas ir kt., Vilnius: Lietuvos kultūros ir švietimo ministerija, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo Taryba, 1990, p. 23.

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*, p. 24.

Čia iš esmės tęsiama jau aptarta tradicija abejingumą kalbos normoms sieti su kone nusikalstamu abejingumu visuomenės idealams, todėl inteligentija ir yra raginama imtis griežtų priemonių: „suformuoti tokią tautos opinią, kuri gėdingiausiu tautos piliečio nusikaltimu laikytų gimtosios kalbos žalojimą“¹³. Įdomu tai, kad pirmajame atkurto *Gimtosios kalbos* žurnalo numeryje (1990) paramą šiam tikslui savitai išreiškė ir vienas iš tuometinės valdančiosios partijos veikėjų – Justas Vincas Paleckis:

Būtina sukurti aplinką, kur didžiosios, o paskui smulkesnės kalbos klaidos nebūtų toleruojamos šeimoje ir darbe, net parduotuvėje ar troleibuse (tai kol kas tik toloka svajonė...). Sūnus galėtų pataisyti motiną, tėvas – dukterį, meistras – darbininką, įstaigos darbuotojas – viršininką.¹⁴

Valstybės atkūrimo laikotarpio kalbininkų argumentacija jau pirmaisiais nepriklausomybės metais įtikino politikus, kad „vargana dabartinės lietuvių kalbos būklė reikalinga valstybės nuolatinės globos“¹⁵. Matyt, todėl ir buvo nuspręsta steigti galią bausti prasižengėlius turinčias kalbos priežiūros ir kontrolės institucijas. Įdomu tai, kad jų veikla per du dešimtmečius didesnės įtakos retorikos apie lietuvių kalbą pokyčiams neturėjo. Kaip pavyzdį galime paminėti pačios Valstybinės lietuvių kalbos komisijos pirmininkės Irenos Smetonienės š. m. gegužės 9 d. prezidentūroje pasakytą kalbą, kurioje ji iš esmės atkartoją ką tik cituotą 1990 m. tezę apie valstybinę kalbos globą. Tik pirmuoju atveju tokiu argumentu buvo siekiama pagrįsti plačius įgaliojimus turinčių kalbos priežiūros institucijų įsteigimą, o antruoju – apginti jų egzistavimą nuo išpuolių ir kritikos:

Kalba yra gyva, ji nuolat kinta. Kad joje neišivyratų chaosas, turime norminimo ir priežiūros institucijas. Tie, kurie sako, kad jų nereikia, puikiai žino, kad neprižiūrima kalba miršta, kad kalba laikoma mirusia [...].¹⁶

Kaip esminis čia išlieka galimos kalbos mirties argumentas, taip pat vartotas ir 1990 m., tik tada daugiau buvo kalbama apie kalbos „išsigimimą“. Apie retorikos pokytį galima kalbėti nebent turint omenyje pasikeitusią pagrindinės grėsmės šaltinį – XXI a. nuogaustaujama ne tiek dėl rusų kalbos poveikio, kiek dėl globalizacijos padarinių ir anglų kalbos įsigalėjimo. Kaip ir prieš

¹⁴ Justas Vincas Paleckis, „Jau ne pelenė, bet dar ne karalienė“, in: *Gimtoji kalba*, 1990, Nr. 1, p. 11.

¹⁵ Vytautas Ambrazas, „Kalba ir valstybė“, in: *Gimtoji kalba*, 1990, Nr. 6, p. 2.

¹⁶ Irena Smetonienė, „Kalba sulydo tautą“, in: *Gimtoji kalba*, 2011, Nr. 6, p. 4

šešiasdešimt metų, autoriai, pabrėžiantys neigiamas svetimųjų iš Vakarų įtakas, neužmiršta XVIII a. „nuopuolio“ ir stingdančio *Bromos, atvertos ing viečnastj* argumento, šių metų vasario 16 d. nuskambėjusio taip pat bene iš aukščiausios tribūnos – Prezidentūros Baltosios salės:

Kalbame seniausia gyva, artimiausia indoeuropiečių prokalbei kalba, kuri taip pat yra svarbus pasaulio kultūros turtas. Tačiau, besizavėdami vienadieniais svetimais blizgučiais, ar neprisižaisime tiek, kad vėl patirsime galbūt dar didesnę nuopuolį, palyginti su tuo, kurį Lietuva išgyveno XVIII amžiuje ir kuris bene geriausiai atsispindi Mykolo Olševskio knygoje *Broma atverta ing wiecznasti*.¹⁷

Režisierius Povilas Mataitis, šių metų Nacionalinės premijos laureatas, kreipdamasis į visuomenę šią nuorodą į „visų pripažįstamą“ istorinę tiesą pasitelkė kaip pagrindą palyginimui su niūria dabarties padėtimi ir įspėjimui apie artėjančią grėsmę – naują „mūsų“, kaip kolektyvinio asmens, nuopuolį.

Istorikas Saulius Pivoras lyginamojoje XIX ir XX a. lietuvių nacionalizmo diskurso analizėje¹⁸, atvejus, kai tauta lyginama su žmogumi, pavadino antropomorfiniu retorikos šablonu. Prie dažnesnių nacionalizmo retorikos retorinių strategijų jis priskyrė ir dar du šablonus – fziomorfinį (kai tauta lyginama su daiktų ar augalų pasauliu) ir teomorfinį (kai pasitelkiama religinio kulto terminologija, o tautai suteikiami dieviškumo atributai). Darome prielaidą, kad minėtos nacionalizmo retorikos strategijos turėtų būti įprastos ir dar neaptarto laikotarpio (maždaug nuo 1995 m. iki mūsų dienų) ideologiniuose tekstuose apie kalbą. Taip pat spėjame, kad aktualūs išliks ir anksčiau aptartieji neiginčijami lietuvių retorikos apie kalbą postulatai (*locus communi*).

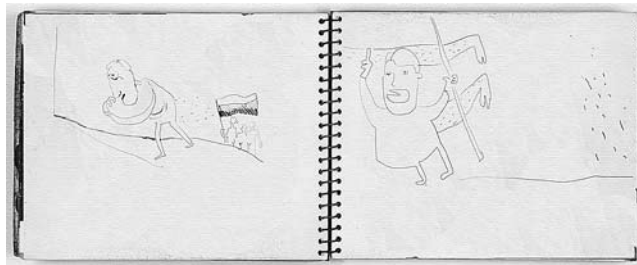
MŪSŲ LIGONIS, VĒLIAVA IR GINKLAS

Vienas iš būdų pabrėžti kalbininkų svarbą, susirūpinimą ir sprendimų dėl kalbos monopoliją yra apie kalbą prabilti kaip apie ligonį. Ši metafora remiasi jau minėta prielaida, kad kalbai reikia nuolatinės globos ir priežiūros, kurią užtikrinti gali tik patikimi specialistai:

apibūdindamas dabartinę mūsų gimtosios kalbos būklę [...] prof. Zigmą Zinkevičius yra pasakęs: „Lietu-

vių kalba yra sunkus ligonis“. O sunkus ligonis arba miršta, arba su didelėmis gydytojų (kalbininkų) ir artimųjų (visuomenės) pastatomas ant kojų ir pradeda sveikti.¹⁹

Tai citata iš Pupkio straipsnio „Ar taisosi sunkus ligonis?“, pasirodžiusio 1997 m. *Gimtojoje kalboje*. Remiamasi laiko patikrintais tautos ir kalbos vienybės, ištikimybės tautai, bendrinės kalbos kaip nepasiekiamo, bet siektino idealo, ypatingos svetimų kalbų grėsmės lietuvių kalbos savitumui postulatais. Interpretuodamas kito autoritetingo kalbininko, tuometinio švietimo ir mokslo ministro Zigmo Zinkevičiaus teiginį, jis konstatuoja, kad lietuvių visuomenė yra atsidūrusi ties kalbos mirties slenksčiu. Kalbos kaip žmogaus kūno metafora vartojama ir piktinantis, kad kalba kaip kūnas „kenčia nuo beraštystės“, yra „murzinama vulgarybėmis“ ar netgi „prievartaujama savo namuose“²⁰. Visais šiais atvejais pasitelkiamas išnykimo grėsmės dėl netinkamo elgesio su kalba motyvas. Tokiomis priemonėmis apeliuojama į adresato jautrumą, žmogiškumą. Tikimasi, kad, patikeję kalbos būklės beviltiškumą, žmonės priims kvietimą veikti, t. y. paklusti kalbinin-

Aušra Kiudulaitė. Dienoraščiai. 2011. Popierius, markeris

kų rekomendacijoms ir ginti skriaudžiamą kalbą. Į šią grupę patenka ir pastaruoju metu beveik nevertojamos Prahos lingvistinio ratelio laikus menančios metaforos apie kalbą kaip daržą, o kalbininkus – kaip nuolat piktžoles ravinčius sodininkus²¹. Pagrindinė mintis čia, panašiai kaip ir metaforos apie ligonį atveju, tokia: vartotojams tenka atsakomybė nekenkti specialistų puoselėjamai kalbai, pasitikėti kaip sodininkais, vieninteliais pažįstančiais visas piktžoles ir išmanančiais kaip reikia tinkamai prižiūrėti daržą²².

Pastaraisiais mėnesiais lietuvių kalbos ateitimi susirūpinusių autorių tekstuose pasitelkiami ir karo motyvai. Prieš kurį laiką kalbos kaip tautos vėliavos metafo-

¹⁷ Povilas Mataitis, „Skrydžiui sparnus suteikė turtinga lietuvių kalba, tautosaka, istorija“, Nacionalinės kultūros ir meno premijos laureato režisieriaus Povilo Mataičio kalba, pasakyta Prezidentūroje 2011 m. vasario 16 d., in: <http://www.aidas.lt/ivykiai/article/886-02-25-skrydžiui-sparnus-suteike-turtinga-lietuviu-kalba-tautosaka-istorija>, (2011-02-25).

¹⁸ Saulius Pivoras, „Lietuvių nacionalizmo retorikos šablonai XIX ir XX amžių perspektyvoje“, in: *Semiotika*, 1997, Nr. 4, p. 94–102.

¹⁹ Aldonas Pupkis, „Ar taisosi sunkus ligonis?“, in: *Gimtoji kalba*, 1997, Nr. 9, p. 1.

²⁰ Justinas Marcinkevičius, „Grįžkime“, in: *Metai*, 2007, Nr. 12, p. 148.

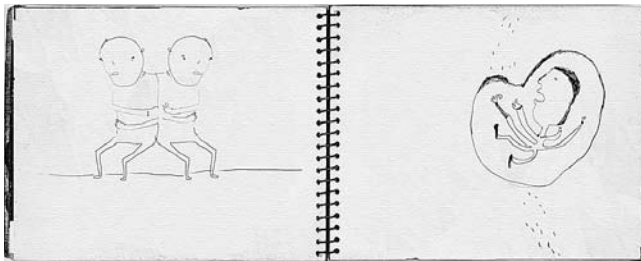
²¹ Tora Hedin, *Changing identities*, Stockholm: Stockholm University, 2005, p. 12.

²² Apie šią kalbos kultūros populiarinimo straipsnių retorinę tradiciją daugiau žr. Loreta Vaicekauskienė, „Apie kalbos praktikos straipsnių stilių“, in: *Kalbos kultūra*, 1997, Nr. 69, p. 96–100.

lą pasitelkė profesorius Arnoldas Piročkinas, vienas iš aktyviausių pastarojo meto debatų apie kalbą dalyvių:

Jiems kalba nėra tautos vėliava, kuri visomis jėgomis ir net gyvybės kaina ginama.²³

Senąsias vertybes pamynusių naujųjų intelektualų veikla Piročkinas piktinasi pasitelkęs bendrinės kalbos ir tautos sąsają, kartu suponuodamas „tautinę“ šių intelektualų neištikimybę ir išdavystę. Apie rūpestį dėl neigiamos svetimųjų įtakos kovoje už tautos išlikimą iškilmingame Seimo posėdyje, skirtame Spaudos atgavimo dienai, neseniai kalbėjo ir daugelio straipsnių apie stilių autorė, profesorė Regina Koženiauskienė,

Aušra Kiudulaitė. Dienoraščiai. 2011. Popierius, markeris

lietuvių kalbą pavadinusi „mūsų didžiuoju ir vieninteliu ginklu“:

Esu įsitikinusi, kad gryna gimtoji kalba yra protėvių paliktas mūsų lietuviškumo, arba tapatumo, pagaliau, valstybingumo išlikimo sertifikatas, ir dabar ji lieka mūsų didysis, mūsų vienintelis taikus ginklas prieš visokias svetimas jėgas ir įtakas – ir iš Rytų, ir iš Vakarų.²⁴

Naujausiame savo vadovėlyje *Kalbos kultūros studijos* (2005), prisimindamas sovietmetį, jai antrina ir Pupkis:

Neoficialiojoje vertybių sistemoje lietuvių kalba buvo ginklas kovoje už tautiškumą, lietuviybę, už tautos ateitį.²⁵

Karo metaforomis iš adresato reikalaujama drausmės ir susitelkimo bendrai ginčiai prieš grėsmės akivaizdoje. Šiuo atveju taip pat ryški nuolatinio pavojaus kalbai ir tautai tema.

DVASIOS IR MATERIJOS DICHOTOMIJA

Pivoro teigimu, ryškiausias lietuvių nacionalizmo diskurse yra teomorfis retorikos šablonas²⁶. Sąsajos su fi-

losofiniais-religiniais motyvais dažnos ir įvairių žinomų kalbininkų svarstymuose apie kalbą. Kaip ir anksčiau minėtais atvejais, teomorfines metaforas, pavartotas kaip argumentai diskusijose apie kalbą, eliminuoja kitokios nuomonės pareiškimo galimybę. Ko gero, pirmasis filsofinius kalbininkų diskurso ypatumus 1995 m. *Naujajame Židinyje-Aiduose* laiške redaktoriui įvardijo Mantas Adomėnas (apskritai pirmas išdrįsęs pajudinti ideologinius lietuvių kalbos forpostus):

Kalbininkų strategija kaip visuma sprendimų, kočia turi būti lietuvių kalba ir kaip reikia kalbėti, kyła iš nemokslinių, tam tikra prasme filsofinių prielaidų (todėl jų atžvilgiu galima tik filsofinė, bet ne mokslinė kritika). Ta filsofija – tai supaprastintas, kiek man žinoma, nereflektuojant priimamas platonizmas: nesąmoningai daroma prielaida, jog egzistuoja tam tikra ideali „grynoji“, „taisyklingoji“ lietuvių kalba, tam tikras archetipas, o jo netobulas ir iškreiptas atspindys yra reali kalba, kuria kalba eilinis kalbos vartotojas. Kalbininkų užduotis – siekti, kad atspindys kiek įmanoma priartėtų prie archetipo.²⁷

Filsofinius diskurso apie lietuvių kalbą aspektus toliau aptarsime taip pat iš filsofinio taško. Atotrūkis tarp „tikrosios“, idealiosios lietuvių kalbos ir realios vartosenos žymių kalbos kultūros teorijos kūrėjų veikaluose neretai siejamas su kalbos dvasios ir materijos dichotomija. Apie tai kalba Pupkis, pristatydamas Juozo Balčikonio autoritetą:

Iš amžininkų atsiminimų žinoma, kaip ilgai ir kruopščiai Balčikonis kartu su moksleiviais ir studentais ieškodavo lietuviškos išraiškos, atitinkančios sodžiaus žmonių kalbos dvasią. Jis čia kaip tik reiškesi kaip kūrėjas, o ne kaip gyvosios kalbos kopijuotojas – visada klausdavo, kaip pasakytų, o ne kaip sako (išskirta citatos autoriaus) sodžiaus žmonės. Ši gyvosios kalbos dvasios, o ne materijos samprata yra pati didžiausia viso Balčikonio kalbos mokomojo ir ugdomojo darbo vertybė.²⁸

Tikslas atitikti kalbos dvasią paskelbiamas didžiuoju siekiniu. Tai aukščiausias įvertinimas, kurį kalbininkas gali suteikti kokiam nors tekstui ar viešajai kalbai. Iš esmės tik kalbininkų perprantama kalbos dvasia čia reprezentuoja Adomėno minėtą idealųjį archetipą „kaip pasakytų“ („tikrąją“, „idealiąją“ lietuvių kalbą). Kasdienė eilinių vartotojų kalba „kaip sako“, būdama „nesudvasinta“ materija, yra verta vien pašaipos:

²³ Arnoldas Piročkinas, „Lietuvių kalba jam buvo idealas“, in: http://www.xxi.amzius.lt/numeriai/2011/01/21/atmi_01.html, (2011-01-21).

²⁴ Regina Koženiauskienė, „J. Basanavičius: „Toks dabar išsiilgimas rašyto žodžio prigimtoje kalboje!“, in: http://www.culture.lt/lmenas/?leid_id=3330&kas=straipsnis&st_id=18095, (2011-05-11).

²⁵ Aldonas Pupkis, *Kalbos kultūros studijos*, Vilnius: Gimtasis žodis,

2005, p. 39.

²⁶ Saulius Pivoras, *op. cit.*, p. 101.

²⁷ Mantas Adomėnas, „Prieš kalbininkus“, in: *Naujasis Židiny-Aidai*, 1995, Nr. 1, p. 2.

²⁸ Aldonas Pupkis, „Didžiojo gimtosios kalbos ugdytojo profesoriaus Juozo Balčikonio palikimas“, in: *Kalbos kultūra*, 2005, Nr. 78, p. 8.

Taigi gyvosios kalbos dvasia, kuria reiškiasi tautinė ir valstybinė žmogaus savivoka, perteikiama tautos pasaulėjauta, jos ilgaamžė dvasinė patirtis ir mąstymo būdas, o ne gyvosios kalbos kopija, kurią ne kartą yra pašiepęs ir pats Balčikonis, yra tas orientyras, prie kurio derintina visa kuriamoji bendrinės kalbos veikla.²⁹

Rita Miliūnaitė, ne kartą rašiusi apie nevaldomų visuomenės pokyčių keliamas grėsmes kalbos savitumui, taip pat laikosi idealiojo „kaip turėtų būti“ ir realiojo „kaip yra“ skyrimo:

Taigi vis labiau ryškėja nuostata, kad visuomenės demokratėjimas atvėrė kalbai laisvę viešumoje būti tokiai, kokia ji dabar yra, o ne kokia turėtų būti.³⁰

Veikiausiai toks yra pagrindinis kalbininkės įvardijamos „krinkančios dvasios ir materijos pusiausvyros“³¹ ženklas, nes nebūdama tokia, kokia turėtų būti, t. y. kisdama pagal materijos (vartosenos), o ne dvasios (idealosios kalbos sistemos) dėsnius, kalba negali „natūraliai“ funkcionuoti:

Visuomenė turėtų įsisaugoti: kalba natūraliai funkcionuoja tada, kai išlaikoma pusiausvyra tarp kalbos dvasios ir kalbos materijos, kai gyva dvasia skatina kalbos formą atsinaujinti, kurią naujus raiškos būdus.³²

Kitaip tariant, nuo dvasios nusigręžusi ir chaotiškus kitimus patirianti kalba pamažu virsta nykstančia materija. Pagrindinė tokio kalbėjimo žinia adresatui išlieka ta pati: įspėti dėl neprižiūrimai kalbai gresiančio chaoso.

KALBOS KULTAS

Į vieną vietą sudėję ką tik aptartas gnostines idėjas apie dvasios ir materijos sąveiką su tekstuose apie kalbą dažnomis religinėmis metaforomis, gausime ideologinį kalbos kulto paveikslą, artimą Tomo Daugirdo aprašytos Dievybės-Kultūros šventyklos vaizdinui³³ ir bent iš dalies iliustruojantį Kalbos-Dievybės idėją, kurią kaip pagrindinę lietuvių ideologijos idėją dar 1994 m. *Metmenyse* įvardijo filosofas ir lituanistas Leonidas Donskis:

²⁹ *Ibid.*, p. 11.

³⁰ Rita Miliūnaitė, *Dabartinės lietuvių kalbos vartosenos variantai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009, p. 68.

³¹ Rita Miliūnaitė, „Bendrinės kalbos norminimas: pusiausvyros paieškant“, in: http://www.kalbosnamai.lt/images/dokumentai/miliunaites_kult_kongreso%20pranesimas_2008.pdf, (2011-07-10).

³² *Ibid.*

³³ Tomas Daugirdas, „Dievybės-Kultūros inorai“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2002, Nr. 1–2, p. 25.

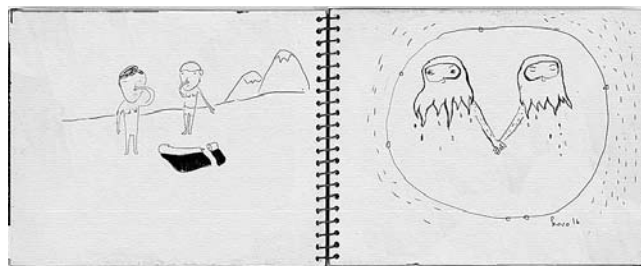
³⁴ Leonidas Donskis, „Kalbos įkalinta kultūra“, in: Leonidas Donskis,

Laisvės formulė „kalba + pasišventimas“ laikytina lietuvių ideologijos spyruokle, o kartu ir šios ideologijos triumfu: kalbai atitenka visi dieviškumo ir šventumo predikatai, ji tampa tuo, kuo nepajėgė tapti nei pats lietuvis, nei lietuvių kultūra ir istorija – laisvu, autonomišku, save grindžiančiu, savipakankamu individui, monada, kurios – kad ir vienintelės – visiškai pakanka, kad pasaulis nežūtų.³⁴

Kaip gi atrodo ta kalbos kulto pilnatvė? Šią metaforą bene pirmasis dar 1982 m. išleistoje knygeleje *Žodžio interviu* pavartojo Juozas Pikčilingis:

Ar nepraverstų ir mums priesaika, kurią, palikdami *Almae Matris*, slenkstį duoda medikai? Lituanis- to, filologo priesaika: gerbsiu ir mylėsiu tave gimtasai žodi... O tuo tarpu: reikia kalbos kulto, reikia, reikia, reikia. Visur!³⁵

Iš lituanistų čia, kaip ir iš Tomo Daugirdo aprašytų kultūros šventyklos prižiūrėtojų luomo, reikalaujama „visiško pasišventimo ir galutinio atsidavimo“. Dieviškumo atributai šiame kulte neabejotinai atitenka kalbos dvasiai. Ji yra aukščiausias visa ko matas, lemian-

Aušra Kiudulaitė. Dienoraščiai. 2011. Popierius, markeris

ti kur kas daugiau nei kintanti kalbos sistema ar ne visuomet patikimas kalbininko kalbos jausmas. Aukščiausio autoriteto-pranašo vieta tenka „bendrinės kalbos tėvui“, kuris „nuėjęs sudėtingą gyvenimo kelią, bet visada likęs ištikimas savo idealams, didžiausiu dievu pasirinkęs gimtąją lietuvių kalbą ir budriai stovėjęs jos saugojimo ir norminimo sargyboje“³⁶. Jis vienintelis artimai pažino kalbos dvasią, todėl į jį „visą savo gyvenimą turbūt norėtų lygiuotis kiekvienas kalbininkas“³⁷, o jo paliktiems raštams suteikiamas šventraščio statusas:

Tarp Karlailio ir Klaipėdos, Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 1997, p. 117.

³⁵ Juozas Pikčilingis, *Žodžio interviu*, (ser. *Kalba ir žmonės*), Vilnius: Mokslas, 1982, p. 96–97.

³⁶ Lionė Lapinskienė, „Jonas Jablonskis, didžiausiu dievu pasirinkęs lietuvių kalbą...“, in: http://www.respublika.lt/lt/naujienos/kultura/portretai/jonas_jablonskis_didziausiu_dievu_pasirinkes_lietuviu_kalba, (2011-01-01).

³⁷ Juozas Pikčilingis, „Žodis – tai pilis gimtojoj žemėj...“, in: *Gimtoji kalba*, 1991, Nr. 3, p. 23.

Taigi norėdami įtvirtinti prestižinę mūsų bendrinę kalbą, turėtume nuolat grįžti prie Jablonskio ir eidami jo nutiestu keliu ugdyti požiūrį į lietuvių kalbos taisyklingumą, bendrinės kalbos raiškos priemonių gausinimą, į pačios viešai vartojamos kalbos prestižą. Šiandien prestižinės kalbos mokytiis daugiausia gali padėti kaip tik Jablonskio autoritetas. Gal ne veltui prof. Balčikonis savo studentams ne kartą yra sakęs: „Skaitykite Jablonskį kaip Koraną“.³⁸

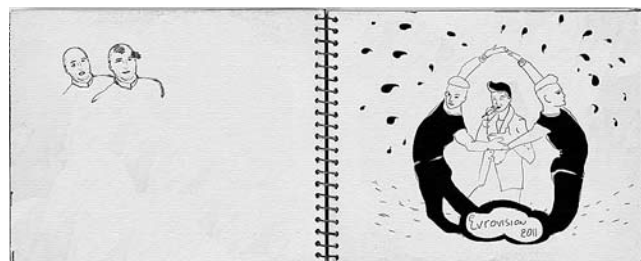
Profesionalūs kalbos puoselėtojai, atsidavę kalbos dvasiai ir ją visuomet atpažįstantys, yra šio kulto pašvęstieji. Pareiga „reguluoti gyvosios šnekamosios kalbos tėkmę“³⁹, diegti „visuomenei lietuvių kalbos grožio ir savitumo, meilės ir atsidavimo jos puoselėjimui idėjas“⁴⁰ jiems tenka drauge su išskirtine teisė interpretuoti Tradiciją – didžiųjų Mokytojų kalbos taisymus⁴¹. Suvokti ypatingą kalbininkų kaip tautos vedlių misiją pastaruoju metu padeda ir jų istorinio vaidmens kovoje dėl tautos nepriklausomybės priminimas:

Galima sakyti, kad kalbos sąjūdis, prasidėjęs 1968 m. tiesiogiai atvedė į 9-ojo dešimtmečio pabaigos visuotinį Lietuvos sąjūdį, kuris 1990-aisiais padėjo iškovoti nepriklausomybę.⁴²

Visuomenė, nepašvęsta į kalbos dvasios ir sistemos slėpinius, „gyvena Jablonskio kalbos idealu“⁴³, kalbininkų autoritetui paklūsta „ne tik protu, bet ir širdimi“⁴⁴, nors drauge ir žino, kad prie to idealo taip niekada ir nepriartės. Tačiau esama ir tokios visuomenės dalies, kuri atsisako paklusti – jie kalbą žaloja, dergia, prievartauja, eidami prieš kalbos dvasią, atmesdami didžiojo idealo siekį. Už tai jų nusižengimai sulaukia pelnyto pasmerkimo ir bausmių. Pastaruoju metu skaudžiausiai kalbos dvasią žeidžia nuo kalbos puoselėtojų luomo atskilę kalbininkai laisvamaniai, atmetantys patį kalbos kultą kaip tokį. Šliedamiesi prie „kohortos“, kuriai „būdinga nepakanta viskam, kas buvo praeityje

[...] gera“⁴⁵, jie nusipelno anatemos už tai, kad išduoda savo mokytojus skelbdami, jog „taisyklinga kalba nėra tautos vertybė“, taip asmens laisvę išskeldami „virš tautos ir valstybės interesų“⁴⁶.

Esminis šiame straipsnyje aptartų retorikos strategijų vartojimo viešajame diskurse motyvas yra ne tiek

Aušra Kiudulaitė. Dienoraščiai. 2011. Popierius, markeris

estetinis, kiek funkcinis. Pavartotos kaip argumentai, šios metaforos yra neatremiamos (pavyzdžiui, kaip citatoje apie „sunkų ligonį“). Tokią motyvaciją patvirtina ir citatos apie prievartaujamą kalbą likimas – po autoriaus mirties įgijusi dar daugiau svorio, ji tampa įvairių visuomeninių organizacijų deklaracijų leitmotyvu, lemiamu argumentu reikalaujant konkretaus politinio sprendimo (šiuo atveju – dėl adaptuotos svetimvardžių rašybos)⁴⁷. Eilinis kalbos vartotojas, išgirdęs apie komplikuotų kalbos dvasios ir materijos santykių metafiziką, turėtų jausti pagarbą baimę kalbos dvasios slėpinius perprantantiems kalbos kultūros autoritetams ir nepasiduoti klaidinančioms erezijoms apie laisvą vartosena. Visais apžvelgtais laikotarpiais remiamasi tais pačiais argumentaciniais pagrindais: tautos ir kalbos vienovės, ištikimybės tautai, bendrinės kalbos kaip nepasiekiamo, bet siektino idealo, ypatingos svetimų kalbų grėsmės lietuvių kalbos savitumui, prievolės paklusti kalbininkų autoritetui postulatais. Šiuos *locus communis* teiginius galime įvardyti kaip būdingiausius vyraujančiai bendrinės lietuvių kalbos ideologijai. ❏

³⁸ Aldonas Pupkis, „Prestižinė kalba ir Jablonskio autoritetas“, in: *Gimtoji kalba*, 1995, Nr. 12, p. 3–4.

³⁹ Albinas Masaitis, „Kaip gerinsime šnekamosios kalbos kultūrą“, in: *Gimtoji kalba*, 1991, Nr. 3, p. 7.

⁴⁰ Rita Miliūnaitė, „Kiek atlaikys gimtoji kalba?“, in: Rita Miliūnaitė, *Apie kalbą ir mus*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006, p. 112.

⁴¹ Plg. Arnoldas Piročkinas, *op. cit.*

⁴² Rita Miliūnaitė, *op. cit.*, p. 112.

⁴³ Plg. Arnoldas Piročkinas, *op. cit.*

⁴⁴ Plg. Albinas Masaitis, *op. cit.*, p. 7.

⁴⁵ Arnoldas Piročkinas, „Paviršutiniškas požiūris į bendrinę kalbą“, in: www.aidas.lt/lt/tautos-mokykla/article/1316-04-22-pavirsutiniskas-pozioris-i-bendrine-kalba, (2011-04-22).

⁴⁶ „Dėl dr. Loretos Vaicekauskienės 2011 m. sausio 26 d. interviu“, in: www.aidas.lt/lt/naujausios/1062-03-22-del-dr-loretos-vaicekauskienes-2011-m-sausio-26-d-interviu, (2011-03-22).

⁴⁷ Viešas kreipimasis į Lietuvos Respublikos Prezidentę Dalią Grybauskaitę, in: www.aidas.lt/lt/visuomene/article/1409-05-06-viesas-kreipimasis-i-lietuvos-respublikos-prezidente-dalia-grybauskaite, (2011-05-06).